

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 930.2:341.43(=161.2)«19»

В. І. Адамовський

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДЕПОРТАЦІЙ В УКРАЇНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті визначаються основні тенденції наукових пошуків вітчизняних та зарубіжних дослідників істориків та правознавців щодо проблеми депортації в Україні у першій половині ХХ ст.

Ключові слова: депортація, наукові праці, правознавці, дослідження, історико-правовий аналіз, політичні репресії, правознавчі організації.

Дослідження маловідомих сторінок нашої історії набуло особливого значення. Однією з них стала репресивна політика державно-політичних структур радянської влади.

Невиправданих втрат зазнала Україна внаслідок масових репресій. Життя наших співвітчизників було обірване та покалічене у концентраційних таборах, в'язницях, на засланні. Державна політика здійснювалася шляхом культивування та насадження страху, підозрливості до надбань світової культури та моральних цінностей. У жорна репресій сталінського режиму попали не лише окремі громадяни, а й представники політичних угруповань, партій, окремі народності.

Дослідження історіографії першої половини ХХ ст. засвідчило, що, як правило, бачення розвитку суспільно-політичних процесів у працях науковців завжди узгоджувалися з офіційними оцінками державних службовців. Депортації залишалися маловивченими через заборону державних органів поглиблено займатися проблемами репресій та утруднений або взагалі неможливий доступ науковців до джерельної бази. Все ж фахівці з радянського періоду подавали власне бачення складної проблеми щодо депортації населення України.

Дослідження депортацій проводила ціла плеяда представників як вітчизняної, так і зарубіжної історичної та правової науки, зокрема: П. Белковец, В. Гусев, І. Білас, К. Альбрехт, Д. Андрієвський, В. Ричка, В. Земсков, І. Винниченко, О. Єрмак, І. Наливайко та ін. Увагу дослідників привертало причини, хід та наслідки депортацій населення, конкретні форми і методи їх здійснення, з'ясування масштабів злочинних акцій, дотримання прав людини та соціальних груп, проведення аналізу законодавчих та нормативних актів, які відкривали шлях депортованим до повернення на свою історичну батьківщину.

Мета статті – визначення основних історико-правових тенденцій наукових пошуків вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо проблеми депортацій населення України в першій половині ХХ ст.

На даний час дослідженнями проблеми депортації широко займаються як науковці пострадянських країн, так і іноземні фахівці, які подають своє бачення непростого періоду розвитку СРСР. Зокрема Д.Р. Хаваджи у своїй дисертації «Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941–1996 рр.): історико-правове дослідження» наводить результати першого історико-правового дослідження регулювання депортації кримських татар в роки Другої світової війни, реабілітації та репатріації депортованих народів до Криму у другій половині ХХ ст. У дисертації визначається теоретико-правове поняття депортації, наводить її класифікацію за соціальною, національною та релігійною ознаками. Систематизує та аналізує нормативно-правові акти і документи комуністичної партії та органів радянської влади у воєнний та післявоєнний періоди, на підставі яких були здійснені примусові переселення німців, татар, греків, болгар, вірменів та регламентувалося їх життя в місцях спеціальних поселень. Д.Р. Хаваджи охарактеризував три етапи процесу реабілітації відповідно до нормативно-правових актів, що їх юридично забезпечували в СРСР та незалежній Україні, відзначив роль офіційної (політико-правової) реабілітації для створення організаційно-правових засад репатріації [1].

У праці «Застосування депортації тоталітарним режимом у СРСР щодо представників різних народів, соціальних груп і конфесій» Д.Р. Хаваджи звертає увагу на необхідність дотримання прав людини та соціальних (етнічних) груп, що закріплені міжнародними актами, встановлення меж примусового втручання держави у зміну території поселення національно-етнічних груп. Постає необхідність правового регулювання депортацій народів з України (в сучасних її територіальних межах), зокрема, з Криму. Лише в 90-ті роки ХХ ст. учені нарешті отримали можливість звернутися до дослідження забороненої теми. Зростання наукового інтересу до питань депортації, реабілітації, репатріації національно-етнічних груп населення посприяло «відкриття» для широкого наукового використання архівних документів, що зберегалися довгі роки під грифом таємності [2].

У своєму історико-правовому дослідженні «Адміністративно-правове положення російських немців на спецпоселеннях 1941–1955 гг.» А.П. Белковец звертає увагу на важливу роль спецпоселення в житті багатьох етносів: кримських татар, болгар, румун та інших націй і народностей, які проживали на теренах СРСР.

Одні попали на спецпоселення в роки Вітчизняної війни 1941–1945 рр. як «пособники фашизму» або як «представники держав», що воювали з СРСР, інші (українці, латиші, литовці, естонці, Молдавія) – після війни, якщо чинили опір встановленню радян-

ського будівництва, як «бандпосібники» і «кулаки». Проживаючи до переселення переважно в компактних поселеннях та автономних областях і республіках, вони були розсіяні по території Уралу, Сибіру, Казахстану і Середньої Азії. На думку автора, головною проблемою є те, що спецпоселення до цього часу не оцінено з точки зору права [3].

В свою чергу російський учений В. Земсков, займаючись проблемою спецпереселенців, зумів дати докладну і достовірну статистику тих, хто перебували у так званому куркульському засланні, показати місця їх розселення, ті умови, в яких перебували спецпоселенці (спецпереселенці, трудпоселенці). Важливо, що В. Земсков одним з перших у російській та зарубіжній історіографії зумів проаналізувати законодавчі та нормативні акти, які відкривали шлях депортованим для повернення на свою історичну батьківщину. Серед його робіт можна виділити такі праці: «Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР)», «“Кулацкая ссылка” в 30-е годы» [4].

В монографії І. Винниченка «Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання» узагальнюється основна статистика, що була опублікована російськими вченими, зарубіжними авторами і виявлена в опрацьованих архівних фондах, подаються законодавчі і нормативні акти вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, пов'язані з масовими депортаціями, висланням, засланням народів з території України.

Недоліком праці є значне узагальнення описаних сторінок історії. Власне, і сам І. Винниченко визнавав у вступі, що він не ставив собі за мету докладне коментування документальних матеріалів, фактів та подій минулого [5].

У праці «Чорна книга комунізму» розкриті проблеми насильницької колективізації і розкуркулення, голодомору 1932–1933 років, основні етапи репресивної політики 20–30-х років. Не можна не відзначити, що в ході підготовки цієї праці широко залучалися зарубіжні джерела, свідчення конкретних свідків тих трагічних подій [6]. Дана робота ставить за мету викриття злочинів радянської тоталітарної системи, але в ній не знайшли свого відображення результати дослідження низки науковців, які цілком продуктивно розробляли порушене коло питань.

Проблемою масових депортацій населення в період здійснення масової колективізації активно займався І. Зеленін, який у своїй праці «Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930–1932 гг.)» розширив уявлення дослідників і широкого загалу щодо куркульського заслання, яке негативним чином відобразилося на долі численних селянських родин [7].

В «Українському історичному журналі» було опубліковані статті М.Ф. Бугая на тему «Депортація населення України (30–50-і роки)» [8]. Недоліком його праць є те, що в своїх дослідженнях учений здебільшого опирається на загальносоюзні матеріали, хоча механізм депортацій, вислання і заслання населення України мав свою специфіку і характерні особливості. Саме це намагалися відобразити канадський дослідник Л. Віола та український вче-

ний В. Васильєв, які до підготовки своєї фундаментальної праці «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» намагалися залучити місцеві матеріали [9].

Певний зв'язок між репресивними процесами вбачав дослідник І. Білас. Він вважав, що масове виселення населення, проведене на межі 30-х – другої половини 40-х років, мало свій органічний зв'язок з тими негативними процесами, що відбувалися в Україні у 20–30-х роках. Даний зв'язок був ним описаний у праці «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [10].

Питання депортації української інтелігенції, зініційованої вищим політичним керівництвом СРСР і особисто В. Леніним, відображаються в статтях В. Очеретянка – «Ідеологічне обґрунтування політичних репресій щодо української інтелігенції (1917–1920 рр.)» та «Грудневі 1923 р. події на Соловках» [11]. В свою чергу, науковець В. Гусєв розкрив механізм прийняття відповідних рішень та причини, які завадили впровадженню їх в життя у праці «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури висланя за межі Федерації» [12].

Перші спроби розробки політичних репресій і масових депортацій священнослужителів та віруючих були патроновані патріархом УАПЦ Мстиславом у чотирьохтомнику «Нарис історії Української православної церкви», підготовлений до друку І. Влазовським. У ньому висвітлюється життєпис ієрархів, які зазнали переслідувань у період ліквідації Української автокефальної православної церкви [13].

Досить плідно працює над проблемою масових репресій серед священнослужителів і віруючих О. Нестуля, який зумів показати тісний і нерозривний зв'язок переслідування церковних діячів і віруючих з тією внутрішньою і зовнішньою політикою, яка здійснювалась у 20–30-х роках, а також із розв'язанням економічних та ідеологічних питань [14].

У праці «Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20–30-х років» В. Пащенко зробив доступними для широкого загалу матеріали сфабрикованої кримінальної справи «Істинно православної церкви». На основі цієї та схожих кримінальних справ проводилась депортація священнослужителів і віруючих [15].

Проблему ОУН–УПА та масових депортацій у повоєнний період на території Західної України в українській історіографії досліджував Ю. Ніколаєць. На його думку, перші праці, по вищезазначеній проблемі, більше скидалися на пропагандистські брошури, ніж на ґрунтовні дослідження. Однак, оцінки результатів функціонування комуністичної репресивно-каральної системи на теренах УРСР у працях, з одного боку, радянських учених, а з іншого – пострадянських науковців та дослідників діаспори зовсім протилежні. Перш за все, це стосується визначення антирадянської діяльності як такої. Зокрема, у численних публікаціях радянського періоду діяльність УПА розглядалася як ворожа протидія радянській владі з боку «буржуазно-націоналістичних елементів», «зрадників українського народу» або ж просто «бандитів» [16].

Дослідженням боротьби проти українського повстанського руху радянської влади на території Західної України також займався В. Сергійчук. В праці «Трагедія українців Польщі» автор проаналізував хід переселення із визначенням кількості переселених осіб по різних регіонах та їх зв'язок із діяльністю ОУН–УПА. Дослідник вивчав умови побуту переселених українців, їх оцінки власного становища в УРСР [17]

У колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси» містився аналіз правового забезпечення політики примусового переселення. Співавтори Ю. Киричук, О. Лисенко, Т. Вронська дослідили аспекти терору через діяльність ОУН та УПА. Зокрема, порушуються проблеми польського терору на українських землях, радянського терору 1939–1941 рр., терору на окупованих українських землях. У роботі подано статистичний матеріал по кількості переселених осіб, проаналізовано наслідки репресивної діяльності уряду у цьому напрямку [18].

На думку М. Рябчука, з проведенням репресій та ескалацію в українській та польській пресі інофобії, операція «Вісла» означала не лише переселення, а й розпорошення, «фільтрацію» всіх підозрілих осіб [19].

Більш детально процес розселення українців Польщі в УРСР у 1944–1947 рр. вивчав В. Кіцак, який зазначав, що географія розселення цієї частини українців, яка охоплювала й південну та східну частини України, визначалася прагненням радянського керівництва не допустити посилення позицій УПА на території західноукраїнських земель з одного боку, а з іншого бажанням керівництва УПА розповсюдити свій вплив на цій частині республіки долучаючи до переселенців досвідчених членів ОУН. Причому, автор вказував, що частина українців прагнули будь-якими шляхами добитися переселення не на західні землі Польщі, а в Радянську Україну. Однак, замість проживання в однорідному українському етнічному середовищі вони були приречені на швидку асиміляцію польським населенням [20]

Вивчивши історіографію цього питання І.Є. Цепенда дійшов до висновку, що польські науковці досить детально проаналізували причини, хід та наслідки операції «Вісла». Однак, це не дало підстав дійти спільного висновку щодо доцільності виселення українського населення з політичної, військової та економічної точок зору. Автор констатував появу останнім часом пропозицій щодо розгляду даної проблеми не тільки як внутрішньопольської, а й у контексті сталінських депортацій 1930–1940-х років [21]

В роботі «Изгнаники» А. Смирнов описує терор на півночі Закарпаття. Повальна екзекуція проти мирних мешканців та депортація населення пояснювалось діяльністю УПА, яка руйнувала комунікації, знищувала евакуаційні комісії, вела бої. Автор наводить узагальненні статистичні данні щодо масштабів депортації [22]

О. Буцько, досліджуючи українсько-польське переселення 1944–1946 рр., частково проаналізувала процес облаштування переселених на теренах УРСР, їх морально-політичний стан, ставлення до них місцевих жителів та особливості забезпечення пере-

селення радянською та польською сторонами, відзначаючи більшу жорстокість радянської сторони у цьому питанні [23].

Серед колективних праць певною мірою виділяються збірники антибільшовицького блоку народів, що містять матеріали численних міжнародних, правозахисних організацій щодо депортацій, переслідування українського селянства в період суцільної колективізації. Найбільш фундаментальним в цьому плані виглядає збірник «Депортації: Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади», підготовлений Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [24]. Позитивної оцінки заслуговують також збірники документів, впорядковані О. Бажаном, Ю. Данилюком, В. Гугобло, С. Червоною «Кримські татари. 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців» [25].

Слід констатувати, що на даний час правозахисників більше цікавить дослідження реабілітаційних процесів жертв політичних репресій. Так, у російській юридичній науці є серйозні наукові дослідження історії та сучасного стану інституту реабілітації громадян, необґрунтовано засуджених і притягнутих до кримінальної відповідальності. Цей процес розглядається в роботах В.І. Антонова, Б.Т. Безлепкина, Л.В. Бойцовой, В.В. Бойцовой, Г.З. Клімової, А.П. Куна, М.В. Орлової, М.І. Пастухіна, І.А. Петрухіна, М.Ф. Полякової, Ю.І. Стецовського, Т.Т. Таджієва, Е.П. Чорновіла й ін. Останніми роками з'явилися кваліфікаційні роботи, присвячені реабілітації жертв політичних репресій в цілому (Е.С. Кузнецова, С.В. Мамічева). Окремі види і форми реабілітації жертв політичних репресій аналізуються Б.М. Лазаревим, В.П. Поляном, А.Х. Хунаговим, Б.С. Цоем. У кваліфікаційній роботі А.М. Гонова досліджуються процес примусового переселення різних народів, а також реабілітація депортованих народів на сучасному етапі [26].

Отже, в контексті дослідження масових депортацій населення України привертає увагу низка праць присвячених визначенню теоретико-правового поняття депортації, класифікації її за соціальними, національними та релігійними ознаками, систематизації та аналізу нормативно-правових актів і документів органів радянської влади, на підставі яких були здійснені примусові переселення, вислання, заслання та депортації населення України.

Незважаючи на розмаїття публікацій, широкий спектр опрацьованих джерел, на даний час вивчення процесу депортацій далеко не завершено. Залишаються невідомими матеріали архівних кримінальних справ, загальна переписка з партійними та державними інституціями, аналітичні та статистичні дані, протоколи судових засідань. Відсутні комплексні дослідження, присвячені історико-правовим оцінкам масових депортацій народів України, неопубліковані збірники документів, які дозволять науковцям та дослідникам глибше зорієнтуватися у вивченні проблем, пов'язаних з масовими репресіями, депортаціями, висланням та засланням.

Список використаних джерел:

1. Хаваджи Д.Р. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та ретатріації до Автономної Республіки Крим у складі

- України (1941–1996 рр.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Д.Р. Хаваджи. – Х., 2005. – 20 с.
2. Хаваджи Д.Р. Застосування депортації тоталітарним режимом у СРСР щодо представників різних народів, соціальних груп і конфесій / Д.Р. Хаваджи // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 17. – С.202-209.
 3. Белковец А.П. Административно-правовое положение российских немцев на спецпоселении 1941-1955 гг. : ист.-правовое исслед. / Лариса Прокопьевна Белковец ; отв. ред. В.Ф. Волович, И.В. Октябрьская ; М-во образования Рос. Федерации, Сиб. ун-т потребит. кооп., Рос. акад. наук. Сиб. отд.-ние., Ин-т археологии и этнографии. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2003. – 320 с.
 4. Земсков В. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР) / В. Земсков // Социологические исследования. – 1990. – № 11 – С.3-17.
 5. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К. : Рада, 1994. – 124 с.
 6. Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии : [пер. с франц.] – М. : Три века истории, 1999. – 767 с.
 7. Зеленин И.Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930-1932 гг.) / И.Е. Зеленин // История СССР. – 1990. – № 6. – С.31-49.
 8. Бугай М.Ф. Депортація населення України (30-50-і роки) / М.Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С.20-26.
 9. Васильев В. Коллективизация і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильев, А. Віола. – Вінниця : Логос, 1997. – 524 с.
 10. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [у 2 т.] / І.Г. Білас. – К. : Либідь; Військо України, 1994. – Т.1. – 428 с.
 11. Очеретянко В. Ідеологічне обґрунтування політичних репресій щодо української інтелігенції (1917–1920 рр.) / В. Очеретянко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 2000. – Вип. 11: На пошану акад. Петра Тимофійовича Тронька. До 85-річчя з дня народження / НАН України. Ін-т історії України та ін. ; відп. ред. В.Ю. Пушкін. – С.322-337.
 12. Гусев В. Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації / В. Гусев // Віче. – 1994. – № 10. – С.119-128.
 13. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви / І. Власовський. – [2-е вид.]. – Нью-Йорк–Київ, Українська Православна Церква Київського Патріархату, 1990. – Ч.1. – 384 с.
 14. Нестуля О. Перші кроки в діяльності пам'яткоохоронних органів. 1917–1920 рр. / О. Нестуля // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР : зб. метод. мат. [в 6-ти ч.]. – К., 1989. – Ч. 4. – С.46-64.
 15. Пашенко В. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-х років / В. Пашенко. – К. : МПЦ, 1994. – 249 с.
 16. Ніколаєць Ю. Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статей) : збірник праць / Ю. Ніколаєць. – К., 2007. – 400 с.
 17. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – 440 с.
 18. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. : історичні нариси / [Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.Б. Бикова та ін.] ; за ред. В.А. Смолія. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.
 19. Рябчук М. Два боки «Вісли» / М. Рябчук // Всесвіт. – 1997. – № 10. – С.175-178.

20. Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944–1947) / В. Кіцак // Молода нація. – 2000. – № 1. – С.96-122.
21. Цепенда І.Є. Операція «Вісла» в польській історіографії / І.Є. Цепенда // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С.84-93.
22. Смирнов А. Изгнанники / А. Смирнов // Кореспондент. – 2003. – № 3. – С.26-28.
23. Буцько О. Українсько-польське переселення 1944-1946 рр. / О. Буцько // Історичний журнал. – 2005. – № 2. – С.73-79.
24. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – Т.2. – 535 с.
25. Дантлюк Ю.З. Кримські татари. 1944-1994рр. : статті, документи, свідчення очевидців / Данилюк Ю., Бажан О., Гугобло В. – К. : Рідний край, 1995. – 362 с.; Червоная С.М. Возвращение и интеграция крымских татар в Крыму: 1990-е годы. / С.М. Червоная. – М. : РАН, 1997. – 206 с.
26. Петров А.Г. Реабилитация жертв политических репрессий: историко-правовой анализ : автореф. дис. ... док. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А.Г. Петров. – Нижний Новгород, 2007. – 54 с.

Basic tendencies of scientific investigations of foreign and native researchers of historians and law-defenders concerning the problem of deportation in Ukraine are determined in the article in the first half of XX age.

Key words: *deportation, scientific investigations, law-defenders, researches, historical and law analysis, political repressions, law-defending organizations.*

Отримано: 02.10.2012

УДК 930.1:94(4)

І. В. Артёмов

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ЄДИНИЙ «СТАРИЙ СВІТ»: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

У статті зроблено огляд історичних поглядів на «єдиний світ». Досліджено основні етапи історії, пов'язані зі спробами об'єднати Європу – від Карла Великого і до створення Європейського Союзу. Визначено місце України у сучасному геополітичному просторі.

Ключові слова: *об'єднана Європа, інтеграція, Європейський Союз, західноєвропейська інтеграція.*

Ідея об'єднання Європи має глибоке коріння в історії континенту. Вона існувала в найрізноманітніших формах, починаючи від монархічного, дворянсько-аристократичного пан'європейства до марксистської тези «Об'єднаних штатів Європи» та демократичної ідеї створення «Сполучених штатів Європи» як федерації народів Західної Європи [1, с.5-16]. Протягом тривалого часу філософи, вчені, політики приділяли значну увагу проблемі створення політично єдиної Європи.

Актуальність проблеми еволюції історичних поглядів на єдиний світ позначається тим, що дослідження цього питання необхідне для розуміння процесів, що відбуваються в Європейській